
طراحی چارچوب نظری مدل برنامه درسی معنوی در کتابهای درسی دینی دوره ابتدایی

دکتر پریسا ایران نژاد^۱

چکیده

هدف از پژوهش حاضر طراحی و تدوین چارچوب نظری مدل برنامه درسی معنوی در کتاب های درسی دینی مقطع ابتدایی می باشد. جامعه آماری در مرحله اول شامل کلیه کتابهای درسی دینی دوره ابتدایی و در مرحله دوم شامل دانش آموزان مقطع ابتدائی شهر کرج است که با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی خوشه ای، 326 نفر به عنوان نمونه برگزیده شد. روش پژوهش در مرحله اول توصیفی از نوع تحلیل محتوا و در مرحله دوم از نوع تجربی بود. روش جمع آوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته ۲۶ سوالی با ضریب پایایی ۰/۸۲ بود. در تجزیه و تحلیل داده ها از روش آمار توصیفی و استنباطی آزمون T مستقل و یو من ویتنی استفاده شد. نتایج سوالهای پژوهش عبارتند از: ۱- در مورد میزان توجه کتابهای درسی دوره ابتدایی به مؤلفه های معنوی بالاترین درصد (۷۲٪) به مؤلفه «اندیشمندی» و پایین ترین درصد (۳٪) به مؤلفه «هزینه روحی» اختصاص یافته است. ۲- الگوی مناسب برنامه درسی معنوی برای مقطع ابتدایی عبارتست طراحی الگوی بر اساس چهار مؤلفه جهان آگاهی، دیگر آگاهی، خود آگاهی و خدا آگاهی از نظر کتاب قرآن که برای هر کدام به طور جداگانه، اهداف، محتوا، روشهای تدریس و ارزشیابی تدوین شده است. ۳- عوامل معنوی دردو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است ولی این مهارتها در دو جنس یکسان است.

واژگان کلیدی:

برنامه درسی معنوی، معنویت، کتابهای دینی ابتدایی

---

^۱ - استادیار برنامه ریزی درسی، گروه آموزش ابتدایی، دانشکده روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج، کرج، ایران

مقدمه

عقل سلیم همواره در جستجوی دلایل و آثار و نشانه‌هایی است که پاسخگوی تمامی سؤالات اساسی زندگی است. داشتن شادابی و سلامتی جسم و روان، آرامش قلبی، تحرک و پویایی، جاری شدن در مسیر حوادث زندگی، انعطاف پذیری، مراقبت از وجود خود و دیگران، زدودن ترسهای بیهوده از روان، پرورش تفکر، حفظ تعادل در تمام ابعاد وجودی، مدیریت بر خود و هدف‌یابی، خودانگیزی، مهربانی و بخشش، عشق ورزیدن به خود، دیگران و طبیعت، بدست آوردن شناخت نسبت به عوامل فرازمینی و در نهایت درک وجود خود پایه‌ای برای درک وجود خداوند متعال است که از معنویت سرچشمه می‌گیرد.

بیان مسأله

مشکلات اجتماعی، عاطفی، خشونت و اعتیاد در جامعه، والدین و مربیان تربیتی را ترغیب می‌نماید که به نیازهای روانی کودکان توجه جدی شده و بطور رسمی در آموزش آنها مدنظر قرار گیرد. هرچه بیشتر به آزمون‌ها و پاداش‌ها پرداخته شود، کودکان کمتر فرامی‌گیرند، در نتیجه آموزشگاه محلی برای گذراندن وقت کودکان است که حاوی یک رشته دروس و فشارهای اجتماعی است که آنان باید تحمل کنند. سارلو (۲۰۰۱) به نقل از میلر (۲۰۰۰) بیان می‌دارد که آموزش و پرورش نهادی است که هدف آن در جهان امروزی نه تنها فرهنگ‌سازی و خدمت به نظام جهانی نیست، بلکه مهار انسان و سوق آنها به نیروهای بی‌روح ماده‌پرستی است و باعث ویران‌سازی روح دانش‌آموزان می‌شود. زندگی کودکان غالباً فاقد محیطی است که بتوانند زندگی باطنی را در آن رشد دهند. میلر (۲۰۰۰) به نقل از جروم سینگر (۱۹۷۶) نشان داد که مخاطرات ناشی از تخیلات پرورش نیافته شامل بزه‌کاری، خشونت، پرخوری و استعمال مواد مخدر، بدلیل انگیزه‌های ناگهانی کودکان می‌باشد که از رشد کافی در زندگی معنوی برخوردار نبوده‌اند. در صورتی که یکی از نیازهای اساسی کودک برآورده نشود و یا به گونه‌ای ناکافی برآورده شود، امکان دارد تحول کودک متوقف و یا دچار تحریف شود. و یا نیازهای دیگر را نیز عملاً تحت تأثیر قرار دهد. میلر (۲۰۰۱) معتقد است که درصد بالایی از زندانیان، بیماران بیمارستان‌های روانی، کودکان یتیم در دارالتأدیب‌ها و مدارس خاص کودکان ناسازگار را افرادی تشکیل می‌دهند که در کودکی با کمبود توجه و مراقبت و بی‌مهری و عدم پذیرش روبه‌رو بوده‌اند. اودی (۱۹۸۰) درباره ابعاد اجتماعی، اخلاقی و معنوی کودکان بیان می‌دارد که فشار محتوای آنچه تدریس می‌شود بقدری زیاد است که مانع رشد سایر ابعاد روحی در دانش‌آموزان می‌گردد.

در حالیکه اشتغال کودکان به یادگیری عمیق، می‌تواند آنها را در تکامل وجودی خویش یاری بخشد. کلاس‌های درس را می‌توان مرکز شادابی و سرزندگی کرد، به شرط آنکه چگونگی ارائه روحیه به کلاس درس، و معلمان و دانش‌آموزان را آموزش داد. دنیای بیرونی با دنیای درونی افراد ارتباط دارد. بوچانان (۲۰۰۹) بیان کرد که ابعاد معنوی برنامه درسی می‌تواند در غلبه بر احساس اضطراب و فشار آنها کمک کننده باشد و آنها را به سوی تغییر مدیریت اثربخش هدایت نماید و اجرای تغییر در برنامه درسی می‌تواند برای معلم استرس‌زا باشد و حس خوب بودن او را کاهش دهد و شانس موفقیت در تغییر مؤثر را به حداقل برساند. اودی (۲۰۰۶) می‌گوید ما هرگز از میزان فشار محتوای آنچه تدریس می‌شود بر روی دانش‌آموزان آگاه نبودیم و این امر حس اضطراب، نگرانی و تشویش را در آنها تقویت می‌نمود.

اهمیت و ضرورت پژوهش

معنویت می‌تواند کلاس درسی را تبدیل به محیطی پر از انرژی مثبت و زنده نماید. به طوری که معلمان و دانش‌آموزان باروحیه گشته و با عشق و علاقه به یکدیگر به آموزش و تدریس بپردازند. میلر (۲۰۰۰) بیان می‌دارد که آموزش و پرورش با روح و با احساس می‌تواند بین عوامل درونی و بیرونی، عقلانی و ذاتی و کَمی و کیفی توازن برقرار نماید. از سوی دیگر با ارزیابی روح می‌توان به سؤال‌های مهم زندگی پاسخ داد و به جستجوی اهداف واقعی زندگی پرداخت. اودی (۲۰۰۶) اظهار می‌دارد که ایجاد معنی در زندگی توسط ارتباط منطقی توصیف‌های شخصی هر فردی حاصل می‌شود که از طریق چارچوب‌های فرهنگی شکل می‌گیرد و این امر از طریق تجربه قبلی و تغییر در تجربه جدید به وجود می‌آید.

بر اساس آموزش دارشان (۲۰۰۹) برنامه درسی معنوی برای دانش‌آموزان آرامش درونی و بیرونی فراهم می‌کند و تا کلاس دوازدهم برای آنها قابل استفاده است. یک تیم بین‌المللی از مربیان با بهترین تمرین‌ها و تحقیقات جدید با همکاری یکدیگر، عهده‌دار این آموزش شده‌اند.

اهداف کلی

اهداف کلی پژوهش عبارتند از:

۱. طراحی و تدوین چارچوب نظری مدل برنامه‌ی درسی معنوی در کتاب‌های درسی دینی مقطع ابتدایی.
۲. بررسی تأثیر برنامه درسی معنوی در افزایش معنویت دانش‌آموزان مقطع ابتدایی

هدف فرعی

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دینی دوره ابتدایی از نظر میزان توجه به عوامل معنوی.

سؤال‌های پژوهش

سؤال‌های پژوهش عبارتند از:

۱. در هر پایه‌ی ابتدایی، محتوای کتاب‌های درسی دینی تا چه میزان به عوامل معنوی توجه کرده است؟
۲. الگوی مناسب برنامه درسی معنوی برای مقطع ابتدایی کدام است؟
۳. آیا برنامه درسی طراحی شده در افزایش معنویت دانش‌آموزان مقطع ابتدایی مؤثر است؟

ادبیات تحقیق

برای بسیاری از مردم معنویت به طور مشخص از مذهب شروع شده است (اینگر سل، ۱۹۹۸). هرچند برای بعضی دیگر در استفاده از کلمه معنویت اکراه دیده می‌شود، ولی بطور ضمنی این کلمه با مذهب به کار می‌رود. معنویت بطور سنتی با مذهب ارتباط دارد. اگرچه مذهب چارچوبی را برای عقاید، سنتها، تعالیم، مراسم ایجاد می‌کند ولی معنویت مفهومی گسترده‌تر از آن دارد که شامل ارتباط فرد با خود، دیگران، محیط، احساس‌هایی از آرامش درون، توانایی، ارتباط درونی و معنی زندگی می‌باشد. فیشر (۲۰۰۵) در تحقیق خود پیرامون ماهیت معنویت استرالیایی‌ها به این نتیجه می‌رسد که بین معنویت و مذهب تفاوت وجود دارد. او بیان می‌کند که مذهب متمرکز بر ایدئولوژی است و نقش ایمان و نظام‌های عقیدتی را در مذهب پررنگ می‌بیند، اما معنویت متمرکز بر تجربه و ارتباطات دارد. از این منظر هر کسی می‌تواند معنوی در نظر گرفته شود. معنویت اغلب اوقات بوسیله مردم با احساسی از ترس و احترام، شگفتی و راز، جستجوی معنی و هدف، احساسات و هیجانات فرهنگی متفاوت، می‌تواند بصورت موضوعی متفاوت نیز فهمیده شود. مثلاً در انگلستان بیشتر بصورت اخلاق و در استرالیا بیشتر به تغییری عمیق و نمایشی تعبیر می‌شود (نسبیت، ۲۰۰۰). به نظر می‌رسد که معنویت با عناصری چون طبیعت، ذهن‌گرایی محیطی، ستایش‌های بومی قدیمی، هنرهای تصویری، فرهنگ معاصر جوانان، بیانات سلامت روانی و سلامت طبیعی ارتباط داشته باشد (همان منبع، ۲۰۰۰). معنویت جدید بطور اساسی بررسی کشف روش‌های جدید و بهتر زندگی در جامعه متمرکز شده است.

والمن به عوامل معنوی هفت گانه‌ای اشاره می‌کند که عبارتند از:

روبویت، مراقبت، ادراک فرا حسی (Extrasensory Perception)، اندیشمندی (Intellectuality)، ضربه روحی (Trauma)، معنویت کودکی (Childhood spirituality).

برنامه درسی معنوی

نوعی از برنامه درسی است که در آن دنیای معنویت و روحانی وارد دنیای مدرسه و کلاس درس می‌شود. به گونه‌ای که دانش‌آموزان را از نظر زندگی درونی غنی بخشیده و روح آنها را آرامش بخشیده و مسیر آموزش و پرورش را به سوی روح افراد به جای ذهن آنها تغییر می‌دهد (میلر، ۲۰۰۲). برنامه درسی معنوی از یک دیدگاه القای معنویت از طریق محتوا و برنامه‌های درسی محسوب می‌شود و خواهان نیل به سطوح بالاتر آگاهی و معنی‌دار کردن زندگی است. برنامه درسی معنوی خلق شرایطی است که ضمن آگاهی نسبت به دنیای پیرامون خود آنچنان با یکدیگر مرتبط می‌شویم که گویی همه عضوی از یک دنیای پهناوریم. تنها در اینصورت است که برای زندگی تغییر می‌کنیم (قادری، ۱۳۸۴).

نوع مطالعه

در این پژوهش با توجه به دو مرحله‌ای بودن تحقیق در مرحله اول نوع پژوهش توصیفی بوده و از تکنیک تحلیل محتوا استفاده شده است. به این صورت که تمام کتابهای درسی دینی پایه دوم تا پنجم تحت عنوان هدیه‌های آسمانی بر اساس عوامل معنوی و ال‌من مورد بررسی قرار گرفته است. در مرحله دوم مطالعه از نوع آزمایش (تجربی) بوده و به روش پیش‌آزمون و پس‌آزمون انجام می‌گردد. برنامه درسی معنوی مستخرج از قرآن طراحی شده با استفاده از روش پیش‌آزمون بر روی دانش‌آموزان گروه گواه و آزمایش اجرا می‌شود.

جامعه آماری

در این پژوهش جامعه آماری به دو قسمت تقسیم می‌شود: ۱- کتاب‌های دینی دوره ابتدایی شامل چهار جلد کتاب، ۲- دانش‌آموزان ابتدایی پایه دوم تا پنجم شهر کرج که تعداد کل آنها ۷۱۴۸۸ نفر می‌باشد و در سال تحصیلی ۹۰-۸۹ مشغول به تحصیل هستند.

حجم نمونه

در مرحله اول حجم نمونه شامل تمام کتاب‌های هدیه آسمانی مشتمل بر موضوع درسی، تصاویر و تمرین‌هاست. در مرحله دوم با توجه به فرمول تعیین حجم نمونه کوکران در جامعه مشخص تعداد ۳۲۶ نفر در نظر گرفته شد.

$$n = \frac{N \times Z^2 pq}{Nd^2 + Z^2 pq} = \frac{71488 \times (1/96)^2 \times 0/5 \times 0/5}{71488 \times (0/05)^2 + (1/96)^2 \times 0/5 \times 0/5} = 326$$

روش نمونه‌گیری

در مرحله دوم از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای استفاده شده است. بدین صورت که از بین چهار ناحیه آموزش و پرورش کرج، بطور تصادفی از هر ناحیه یک منطقه و از هر منطقه دو مدرسه (یک دخترانه، یک پسرانه) انتخاب شد. سپس از هر مدرسه پنجاه دانش‌آموز (از هر پایه تحصیلی ۱۷ نفر) به روش تصادفی انتخاب شد. این دانش‌آموزان با استفاده از روش جایگزینی تصادفی در دو گروه آزمایش و کنترل قرار گرفتند.

ابزار گردآوری داده‌ها

در این پژوهش محتوای کتاب‌های مورد نظر با توجه به هفت عامل معنوی والمن مورد تحلیل واقع شده است. واحد ثبت تحلیل محتوا جمله بوده و همه جملات قابل رمز گذاری به صورت هدف رفتاری در جدول و در طبقات هفت گانه والمن قرار گرفته و پس از اتمام فراوانی و درصد آن مورد محاسبه واقع شده است. و برای مرحله دوم از پرسش‌نامه محقق ساخته اهداف معنوی با توجه به آیات قرآن بر چهار نوع آگاهی از خود، خدا، طبیعت و دیگران استفاده شده است. این پرسشنامه دارای ۲۶ سؤال و شامل چهارمؤلفه خودآگاهی، خدا آگاهی، جهان آگاهی و دیگر آگاهی می‌باشد. مؤلفه خودآگاهی شامل سؤوالهای ۲۲، ۲۰، ۱۸، ۱۶، ۱۱، ۲۳، ۱۰، ۹، ۶، ۵، ۴ و مؤلفه خداآگاهی دارای سؤوالهای شماره ۸، ۷، ۴، ۳، ۱ و مؤلفه جهان آگاهی شامل سؤوالهای ۵، ۲۱، ۱۳، ۳، ۲ و مؤلفه دیگر آگاهی شامل سؤوالهای ۸، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۱۹، ۱۷، ۱۵، ۱۴، ۱۲ می‌باشد. ویژگیهای روانسنجی پرسشنامه: برای تعیین روایی محتوایی پرسشنامه برنامه درسی معنوی از نقطه نظرهای دوازده تن از متخصصان تعلیم و تربیت، برنامه ریزی درسی و معارف اسلامی با توجه به کل اهداف برنامه درسی معنوی استفاده شد و بین آنها همبستگی توافقی گرفته شد و ضریب همبستگی ۰/۷۸ گزارش شد. برای تعیین پایایی از روش ثبات درونی استفاده شده که در آن سؤالات روی سی نفر از دانش‌آموزان اجرا شد و ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۲ برآورد گردید. اندرود و ترسی (۲۰۰۲) ثبات درونی مقیاس تجارب معنوی روزانه را با استفاده از آلفای کرونباخ بررسی کردند و مقادیر ۰/۹۴ و ۰/۹۵ در دو بار اجرا به دست آوردند.

شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در مرحله اول، داده‌های حاصل از فرم تحلیل محتوا طبقه‌بندی شده و با استفاده از آمار توصیفی (فراوانی، درصد) بررسی گردید و در مرحله دوم تجزیه و تحلیل داده‌ها به کمک نرم‌افزار SPSS برای تعیین و تفسیر آنها انجام می‌شود. از آمار توصیفی برای محاسبه درصد، فراوانی و از آمار استنباطی از آزمون T برای بررسی میزان تفاوت میان نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون در دو گروه کنترل و آزمایش استفاده می‌شود. همین‌طور جهت بررسی ارتباط بین مؤلفه‌های تحقیق و سؤال‌های پژوهشی از تحلیل واریانس عاملی استفاده خواهد شد.

الف) آمار توصیفی

جدول شماره ۱ فراوانی و درصد مؤلفه‌های مربوط به برنامه درسی معنوی کتابهای درسی دینی دوره ابتدایی در رابطه با سؤال اول پژوهش

مجموعه	معنویت کودکی		هزینه روحی		اندیشمندی		وحدت و یگانگی		ادراک فراحسی		خودآگاهی		خدا آگاهی		مؤلفه های معنویت مقاطع ابتدایی
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
کتاب دوم	۷٪	۱۱	۱٪	۱	۱۵٪	۲۲	۲۴٪	۳۶	۱۸٪	۲۸	۲۱٪	۳۲	۱۵٪	۲۳	۱۵۳
کتاب سوم	۱۱٪	۱۶	۱٪	۱	۲۷٪	۳۸	۱۵٪	۲۱	۱۲٪	۱۷	۲۲٪	۳۲	۱۳٪	۱۸	۱۴۳
کتاب چهارم	۹٪	۱۳	۴٪	۶	۲۴٪	۳۴	۸٪	۱۱	۳۳٪	۴۸	۱۳٪	۱۸	۱۰٪	۱۴	۱۴۴
کتاب پنجم	۸٪	۱۴	۵٪	۱۰	۴۰٪	۷۴	۴٪	۸	۱۸٪	۳۴	۱۱٪	۲۱	۱۳٪	۲۳	۱۸۴
مجموع	۹٪	۵۴	۳٪	۱۸	۲۷٪	۱۶۸	۱۲٪	۷۶	۲۰٪	۱۲۷	۱۷٪	۱۰۳	۱۳٪	۷۸	۶۲۴

از جدول شماره ۱ مشخص می‌شود که در کتاب دوم هدیه آسمانی بالاترین درصد (۲۴٪) به مؤلفه «وحدت و یگانگی» و کمترین درصد (۱٪) به «هزینه روحی» تعلق گرفته است و در کتاب سوم بالاترین درصد (۲۷٪) به مؤلفه «اندیشمندی» و پایین‌ترین درصد (۱٪) به مؤلفه «هزینه روحی» تعلق یافته است. در کتاب چهارم بالاترین درصد (۳۳٪) به ادراک «فراحسی» و پایین‌ترین درصد (۱۴٪) به مؤلفه «هزینه روحی» اختصاص یافته است. در کتاب پنجم بالاترین درصد (۴۰٪) به «اندیشمندی» و پایین‌ترین درصد (۴٪) به «وحدت

یگانگی» توجه شده است. در مجموع کل پایه‌ها بالاترین درصد (۲۷٪) به مؤلفه «اندیشمندی» و پایین‌ترین درصد (۳٪) به مؤلفه «هزینه روحی» اختصاص یافته است.

جدول شماره ۲-۴ آمار توصیفی مهارت‌های معنوی و ۴ مؤلفه آن

میانگین خطای استاندارد	انحراف استاندارد	میانگین	تعداد	گروه مؤلفه‌ها	
۰/۰۳۷۱۷	۰/۵۹۴۶	۳/۵۳۵۳	۱۶۳	کنترل	عوامل معنوی
۰/۰۳۳۵۹	۰/۳۳۴۷	۸/۱۴۷۵	۱۶۳	آزمایش	
۰/۱۰۶۷	۰/۳۴۱۱	۲/۱۲۵۹	۱۶۳	کنترل	خود آگاهی
۰/۰۲۸۹	۰/۱۰۶۹	۳/۱۷۷۰	۱۶۳	آزمایش	
۰/۳۹۴۵	۰/۳۹۷۰	۴/۹۹۶۷	۱۶۳	کنترل	جهان آگاهی
۰/۰۱۸۸	۰/۲۵۲۳	۶/۶۶۵۰	۱۶۳	آزمایش	
۰/۱۰۶۴	۰/۶۹۷۹	۲/۹۵۲۰	۱۶۳	کنترل	دیگر آگاهی
۰/۰۳۸۷	۰/۴۶۰۹	۳/۱۸۶۰	۱۶۳	آزمایش	
۰/۱۰۲۶	۰/۳۲۶۷	۴/۳۹۶۲	۱۶۳	کنترل	خدا آگاهی
۰/۰۴۷۵	۰/۱۴۱۹	۵/۱۰۸۸	۱۶۳	آزمایش	

جدول شماره ۲ بیانگر آن است که میانگین مؤلفه‌های مهارت‌های معنوی در گروه آزمایش (۸/۱۴۷۵) از گروه کنترل (۳/۵۳۵۳) بیشتر است..

ب) آمار استنباطی

جدول شماره ۳ آزمون یومن ویتنی گروه کنترل و آزمایش

مجموع رتبه ها	میانگین رتبه ها	تعداد	گروه	عوامل معنوی
۱۳۱۴۵/۰۰	۱۶۰/۳۰	۱۶۳	کنترل	
۳۹۸۳۰/۰۰	۱۶۳/۹۱	۱۶۳	آزمایش	
۱۳۶۶۰/۵۰	۱۶۱/۵۹	۱۶۳	کنترل	خدا آگاهی
۳۹۳۱۴/۵۰	۷۹/۱۶۶	۱۶۳	آزمایش	
۱۳۵۶۸/۰۰	۱۶۲/۴۶	۱۶۳	کنترل	دیگر آگاهی
۳۹۴۰۷/۰۰	۱۶۵/۱۷	۱۶۳	آزمایش	
۱۲۰۲۱/۰۰	۱۶۶/۶۰	۱۶۳	کنترل	جهان آگاهی
۴۰۹۵۴/۰۰	۱۴۸/۵۳	۱۶۳	آزمایش	
۱۲۷۸۱/۵۰	۱۵۵/۸۷	۱۶۳	کنترل	خود آگاهی
۴۰۱۹۳/۵۰	۱۶۵/۴۱	۱۶۳	آزمایش	

با توجه به نتایج جدول می توان گفت که میانگین رتبه‌های گروه آزمایشی (۱۶۳/۹۱) بیشتر از میانگین رتبه‌های گروه کنترل (۱۶۰/۳۰) می باشد.

جدول شماره ۴ نتایج آزمون T در رابطه با سؤال سوم پژوهش

محفاسبه شده t مقدار	۹۹٪ بحرانی جدول t در سطح اطمینان	درجه آزادی	سطح معنی داری	گروه ها	مولفه ها
۵/۶۸۸	۳/۲۹۱	۳۲۳	۰/۰۲۶۴	آزمایشی کنترل	عوامل معنوی
۵/۳۴۵	۳/۲۹۹	۳۲۱	۰/۰۴۱۷	آزمایشی کنترل	خود آگاهی
۵/۱۷۶	۳/۲۹۲	۳۲۳	۰/۰۰۴۵	آزمایشی کنترل	جهان آگاهی
۴/۱۰۹	۳/۲۹۱	۳۲۱	۰/۰۳۰	آزمایشی کنترل	دیگر آگاهی
۵/۶۸۸	۳/۲۹۱	۳۲۳	۰/۰۴۲۳	آزمایشی کنترل	خدا آگاهی

نتایج جدول ۴ نشان می دهد که: از آنجا که آزمون t محاسبه شده از آزمون t بحرانی جدول در سطح خطاپذیری ۰/۰۱ بزرگتر است، بنابراین می توان گفت که با احتمال ۰/۹۹ بین مهارتهای معنوی گروه آزمایش و گروه کنترل تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول شماره ۵ نتایج آزمون یو من ویتنی در رابطه با سؤال سوم پژوهش

آزمونها	مهارت معنوی	خداآگاهی	دیگر آگاهی	جهان آگاهی	خود آگاهی
یو من ویتنی	۹۷۴۲/۰۰۰	۹۶۶۸/۵۰۰	۹۷۶۱/۰۰۰	۸۶۱۸/۰۰۰	۹۳۷۸/۵۰۰
ویلکسون	۱۳۱۴۵/۰۰۰	۳۹۳۱۴/۵۰۰	۳۹۴۰۷/۰۰۰	۱۲۰۲۱/۰۰۰	۱۲۷۸۱/۵۰۰
Z	-۰/۳۰۱	-۰/۴۱۸	-۰/۲۷۷	-۱/۸۸۰	-۰/۷۹۸
سطح معنی داری	۰/۰۴۱۴	۰/۰۲۱۷	۰/۰۱۷۸	۰/۰۲۱	۰/۰۴۲۵

با توجه به جدول ۴-۵ در تمامی موارد سطح معنی داری کمتر از ۰/۰۵ شده است بنابراین فرض صفر که بیانگر یکسان بودن میانگین رتبهها می باشد در تمامی موارد رد می گردد بدین ترتیب می توانیم بگوییم:

۱. مهارتهای معنوی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است.
۲. خداآگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است.
۳. دیگرآگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است.
۴. جهان آگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است.
۵. خود آگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است.

نتایج پژوهش

۵-۱- سوالهای پژوهش

سؤال اول پژوهش: در هر پایه‌ی ابتدایی، محتوای کتابهای درسی دینی تا چه میزان به مهارت‌های معنوی توجه کرده است؟

نتایج این پژوهش در مورد میزان توجه کتابهای درسی دوره ابتدایی عبارت است از: در کتاب دوم هدیه آسمانی بالاترین درصد (۲۴٪) به مؤلفه «وحدت و یگانگی» و کمترین درصد (۱٪) به «هزینه روحی» تعلق گرفته است. و در کتاب سوم بالاترین درصد (۲۷٪) به مؤلفه «اندیشمندی» و پایین‌ترین درصد (۱٪) به مؤلفه «هزینه روحی» تعلق یافته است. در کتاب چهارم بالاترین درصد (۳۳٪) به ادراک «فراحسی» و پایین‌ترین درصد (۱۴٪) به مؤلفه «هزینه روحی» اختصاص یافته است. در کتاب پنجم بالاترین درصد (۴۰٪) به «اندیشمندی» و پایین‌ترین درصد (۴٪) به «وحدت یگانگی» توجه شده است. در مجموع کل پایه‌ها بالاترین درصد (۷۲٪) به مؤلفه «اندیشمندی» و پایین‌ترین درصد (۳٪) به مؤلفه «هزینه روحی» اختصاص یافته است. در رابطه با این یافته پژوهش مشابهی وجود نداشت.

سؤال دوم پژوهش: الگوی مناسب برنامه درسی معنوی برای مقطع ابتدایی کدام است؟ در این الگو برای هر مهارت به طور جداگانه، اهداف، محتوا، روشهای تدریس و روشهای ارزشیابی تدوین شده است. برای تدوین اهداف رفتاری از الگوی هدف نویسی میگر استفاده شده است. رئوس محتوای هر مهارت متناسب با اهداف آموزشی بوده است. از نظر محتوا، معنایی و روندی است. مایر (۱۹۸۶) ترجمه فراهانی (۱۳۷۶) دانش معنایی را مرتبط با دانش حقیقی فرد درباره جهان می داند. این نوع دانش در حافظه بلند مدت به صورت معنایی رمز گردانی می شود که به آن حافظه معنایی گویند. (پاشا شریفی، ۱۳۸۴) دانش روندی درباره طرح، نقشه یا فهرستی از روشهایی است که می توان در یک موقعیت به کار برد. (مایر، ۱۹۸۶) این نوع دانش در حافظه روندی ذخیره می شود. حافظه روندی به دانستن چگونه انجام دادن یک عمل گفته می شود. (سیف ۱۳۷۶) با توجه به این تعریف می توان عناصر برنامه درسی معنوی را این گونه طراحی نمود:

جهان آگاهی			نوع مهارت
<p>حیطه روانی حرکتی</p> <ul style="list-style-type: none"> - از روش علمی محققان تقلید نماید . - با دقت پدیده‌های طبیعی را مشاهده می کند . - به طور مستقل فعالیت‌های علمی را انجام می دهد. 	<p>حیطه عاطفی</p> <ul style="list-style-type: none"> - پیرامون جهان هستی اطلاعات دریافت کند . - داوطلبانه به سوالات معلم پاسخ دهد. - در جهت شناخت بیشتر طبیعت علاقه نشان دهد. - پیرامون قوانین طبیعی جهان تحقیق و کنکاش نماید . 	<p>حیطه شناختی</p> <ul style="list-style-type: none"> - جهان آگاهی را تعریف کند . - اهمیت جهان آگاهی را بیان کند. - مشاء و علل پیدایش پدیده‌های طبیعی را بیان کند. - رابطه بین انسان و طبیعت را توضیح دهد. - قوانین موجود بر طبیعت را نام ببرد . - نمونه‌هایی از نقش علم را در شناخت جهان ارزیابی کند. 	<p>اهداف</p> <p>دانش آموز پس از گذراندن آموزش این برنامه بتواند</p>
<p>تعریف جهان آگاهی اهمیت جهان آگاهی شناخت منشاء و علل پدیده‌های طبیعی نحوه ارتباط بین انسان و طبیعت ذکر نمونه‌هایی از قوانین حاکم بر طبیعت تفسیر و ارزیابی نقش علم در شناخت جهان</p>			<p>رئوس محتوا</p>
<p>سخنرانی و توضیحی بحث گروهی همیاری</p>			<p>روشهای تدریس</p>
<p>آزمون شفاهی آزمون کتبی عملکردی</p>			<p>روشهای ارزشیابی</p>

دیگر آگاهی			نوع مهارت
حیطه روانی حرکتی	حیطه عاطفی	حیطه شناختی	اهداف
<ul style="list-style-type: none"> - به دقت به حرفهای دیگران گوش فرا دهد. - در جهت حل مشکل دیگران اقدام کند. - در کارهای خود میانه رو باشد. - در مقابل کنش دیگران واکنش مناسب نشان دهد. 	<ul style="list-style-type: none"> - نسبت به عواطف و احساسات دیگران آگاه باشد. - با دیگران همدلی نماید. - فعالانه در جهت برقراری ارتباط موثر کوشا باشد. - با دیگران با مهربانی رفتار کند. - برای دوست خود ارزش قائل باشد. - دیگران را سرزنش و مسخره نکند. - به پدر و مادر خود احترام بگذارد. - به خواسته دیگران احترام بگذارد. 	<ul style="list-style-type: none"> - دیگر آگاهی را تعریف کند. - اهمیت دیگر آگاهی را بیان کند. - نحوه ارتباط خود را با دیگران توضیح دهد. - تفاوت بین دوست و دشمن را برشمارد. - مهارت برقراری ارتباط را توضیح دهد. - ارتباط موثر را در زندگی خود به کار بندد. - نقش اطرافیان را در زندگی خود بیان کند. - غیبت را تعریف نماید. - اسراف را توضیح دهد. - تفاوت عمل لغو را با کار مفید بیان کند. - مفهوم ستم کردن و مورد ستم واقع شدن را توضیح دهد. 	
<ul style="list-style-type: none"> - شناخت مفهوم دوست و دشمن - تعریف غیبت - تعریف اسراف و کار بیپهوده 			<ul style="list-style-type: none"> - رؤس محتوا
<ul style="list-style-type: none"> - بحث گروهی - حل مساله 			<ul style="list-style-type: none"> - روشهای تدریس
<ul style="list-style-type: none"> - آزمون شفاهی - آزمون کتبی شناختی - آزمون کتبی عملکردی 			<ul style="list-style-type: none"> - روشهای ارزشیابی

خود آگاهی			نوع مهارت
حیطه روانی حرکتی	حیطه عاطفی	حیطه شناختی	اهداف
<ul style="list-style-type: none"> - در جهت شناخت خود از مربیان خود تقلید می کند. - به تمام حرکات و رفتارهای خود به دقت توجه می نماید . - در برخورد با دیگران قیافه اخم آلود نداشته باشد . 	<ul style="list-style-type: none"> - توجه خود را به شناخت خود معطوف نماید . - در برابر سوالهای مطرح شده در جستجوی پاسخ باشد . - در جهت حفظ اعتقادات و ارزشهای خود تلاش نماید . - به احساسات و علایق خود پاسخ مناسب دهد. - فعالانه در جهت انجام کار مفید تلاش نماید . - فعالانه در جهت عفو گناهان توبه نماید . - نسبت به شادیهها و غصه‌های خود آگا باشد . 	<ul style="list-style-type: none"> - خودآگاهی را تعریف کند. . - اهمیت خودآگاهی را توصیف کند. - هدف زندگی خود را مشخص نماید. - نقاط ضعف و قوت خود را بررسی کند. - مفاهیم خود پنداره و عزت نفس خود را توضیح دهد. - روشهای افزایش عزت نفس را به کار ببرد . - تفاوت بین خودآگاهی و خودنمایی را بنویسد . - خشم را تعریف کند. - شیوه‌های کنترل خشم را بیان کند. - مفهوم گناه را توضیح دهد. 	
<ul style="list-style-type: none"> - تعریف مفاهیم خودپنداره و عزت نفس - چگونگی کسب افزایش عزت نفس - تعریف خودنمایی - تعریف گناه 			<ul style="list-style-type: none"> - تعریف خودآگاهی - اهمیت خودآگاهی - هدف زندگی - شناخت نقاط قوت و ضعف خود
<ul style="list-style-type: none"> - بحث گروهی - واحد کار 			<ul style="list-style-type: none"> - سخنرانی و توضیحی - ایفای نقش
			<ul style="list-style-type: none"> - آزمون شفاهی - آزمون کتبی شناختی

خدا آگاهی			نوع مهارت	
حیطه روانی حرکتی	حیطه عاطفی	حیطه شناختی	اهداف	
- برای انجام نماز از معلم خود تقلید می کند - بطور مستقل فرائض دینی خود را انجام می دهد - به طور مستقل فرائض دینی خود را انجام دهد - از طریق تفکر در جهت شناخت پدیده‌های الهی اقدام مینماید .	- خدا را بیش از همه چیز و همه کس دوست بدارد - فعالانه به دنبال نشانه‌های آفریدگار به جستجو بپردازد - داوطلبانه در جهت انجام فرایض دینی عمل کند - برای اعتقادات مذهبی احترام قائل است	- مفهوم خدا را تعریف کنید - پرستش خدا را به عنوان پروردگار توضیح دهید - نحوه برقراری ارتباط بین انسان و خدا را توضیح دهید - چگونگی ارتباط علم آموزی و کتاب قرآن را با هدایت انسان را بیان کنید - به ارزیابی قوانین طبیعت در رابطه با خدا بپردازد		دانش آموز پس از گذراندن آموزش این برنامه بتوانند
- چگونگی برقراری ارتباط با خدا - نحوه شناخت خدا از طریق علم و قرآن - نقش تفکر در کشف حقایق الهی			- تعریف مفهوم خدا - اهمیت خدا آگاهی - نقش خدا در زندگی	رئوس محتوا
			- سخنرانی و توضیحی - واحد کار - بحث گروهی - تفکر استقرایی	روشهای تدریس
			- آزمون شفاهی - آزمون کتبی شناختی - آزمون کتبی عملکردی	روشهای ارزشیابی

سؤال سوم پژوهش

آیا برنامه درسی طراحی شده در افزایش مهارت‌های معنوی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی مؤثر است؟

از آنجا که آزمون t محاسبه شده از آزمون t بحرانی جدول در سطح خطاپذیری ۰.۱، بزرگتر است، بنابراین می‌توان گفت که با احتمال ۹۹٪، بین مهارت‌های معنوی گروه آزمایش

و گروه کنترل تفاوت معناداری وجود دارد. بنابراین فرض صفر که بیانگر یکسان بودن میانگین رتبه‌ها می باشد در تمامی موارد رد می گردد بدین ترتیب می توانیم بگوییم: مهارت‌های معنوی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است. خداآگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است. دیگر آگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است. جهان آگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است. خود آگاهی دو گروه آزمایش و کنترل متفاوت است. نتایج این تحقیقات با تحقیقات کرد نوقایی (۱۳۸۴)، شاهرودی (۱۳۸۴)، احقر (۱۳۸۳) لورنس (۲۰۰۰)، اینگرس (۱۹۹۸)، زوهر و مارشال (۲۰۰۰) هم خوانی دارد. هر چند که تاکنون دقیقاً تحقیقی پیرامون مهارت‌های معنوی بر اساس قرآن انجام نگرفته است.

پیشنهادهای پژوهش

الف) کاربردی

۱- با توجه به نتایج تحقیق مبنی بر اینکه بیشترین توجه به اندیشمندی از طریق سوالات کتاب انجام شده است، توصیه می شود در سایر ابعاد مانند خود آگاهی نیز توجه جدی مبذول گردد.

۲- با توجه به اینکه برنامه درسی معنوی بر روی دانش آموزان موثر بوده است، پیشنهاد می شود که مدارس به سمت آموزش و پرورش معنوی حرکت نمایند، به طوری که در امر تدریس از روشهای مشارکتی استفاده شده و در یک جو آرام و با نشاط امکان یادگیری فراهم شود.

۳- با توجه به تأثیر معنویت در تمام ابعاد زندگی، توصیه می شود که نه تنها برنامه درسی معنوی در راس برنامه ملی کشور قرار بگیرد، بلکه جهت اجرای درست آن کلاسهای ضمن خدمت برای معلمان فراهم گردد.

ب) پژوهشی

۱- این تحقیق در مقطع ابتدایی انجام شده و برای آن برنامه درسی طراحی شده است، پیشنهاد می گردد در مقاطع دیگر تحصیلی نیز انجام شود. ۲- تحقیق مورد نظر فقط بر روی کتابهای درسی دینی متمرکز است، پیشنهاد می شود که در کتابهای درسی دیگر نیز انجام پذیرد.

محدودیت‌های پژوهش

طبیعی است که پژوهشگر در طول اجرای پژوهش با مشکلات و محدودیت‌هایی روبه روست. در زیر برخی از موانع موجود بر سر راه تحقیق عنوان می شود:

الف) در اختیار پژوهشگر

۱- با توجه به اینکه موضوع پژوهش محدود به کتاب درسی در دوره ابتدایی است، بدیهی است که نتایج آن نیز محدود به این کتاب و دوره می باشد.

۲- جامعه آماری در این پژوهش مقطع ابتدایی است که نتایج آن نیز محدود به همین مقطع می باشد.

ب) خارج از اختیار پژوهشگر

۱- جامعه آماری در این پژوهش دانش آموزان ابتدایی است که در پاسخ دادن احتمال دارد صداقت را رعایت نکرده باشند.

۲- با توجه به جدید بودن موضوع، محقق با کمبود منابع روبرو بوده است.

۳- به علت عدم بازگشت تعدادی از پرسشنامه‌ها افت نمونه ایجاد شده است.

منابع

الف - فارسی

۱. قرآن کریم
۲. انبیون، رونالدوی. (۱۹۹۸). به سوی معنویت در برنامه درسی و تدریس. ترجمه مصطفی قادری. (۱۳۸۸) مجله رشد تکنولوژی آموزشی.
۳. احقر، قدسی. (۱۳۸۳). تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی پایه پنجم ابتدایی و تناسب آن با توان ذهنی دانش آموزان شهر تهران، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت. شماره ۴.
۴. شعبانی، زهرا. (۱۳۸۳). بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی در ایران و چند کشور جهان. فصلنامه علمی و پژوهشی تعلیم و تربیت.
۵. شفیع آبادی، عبدالله. (۱۳۸۷). راهنمایی و مشاوره کودک، چاپ ۱۵، تهران: انتشارات سمت.
۶. فتحی و اجارگاه، کورش. (۱۳۸۶). برنامه درسی به سوی هویت‌های جدید. تهران: انتشارات آبیژ.
۷. قائدی، یحیی. (۱۳۸۹). فلسفه و کودکان. کنگره بزرگداشت روز جهانی آموزش فلسفه کو دکان.
۸. کلینکه، کریس، ال. (۱۳۸۰). مهارت‌های زندگی (ترجمه شهرام محمد خانی)، تهران: سپند هنر.
۹. کرد نوقایی، رسول، پاشاشریفی، حسن. (۱۳۸۴). تهیه و تدوین برنامه درسی مهارت‌های زندگی برای دانش آموزان دوره تحصیلی متوسطه، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت. شماره ۱۴.
۱۰. کوپیر، ابرت (۱۹۹۷). مدیریت عشق و عاطفه. ترجمه و تالیف، علیرضا عزیززی (۱۳۷۷) تهران: انتشارات آگاه.
۱۱. ملکی، حسن. (۱۳۸۴). دیدگاه برنامه درسی فطری معنوی براساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی.
۱۲. موسوی، فرانک. (۱۳۸۸). آموزش از طریق برنامه درسی معنوی راهی به سوی یادگیری جاودانه. همایش منطقه‌ای رویکردهای نوین یاددهی - یادگیری آموزش علوم.
۱۳. میلر، جان پی. (۲۰۰۰). آموزش و پرورش و روح، به سوی یک برنامه درسی معنوی

. ترجمه نادر قلی قورچیان. تهران : انتشارات فراشناختی اندیشه.

۱۴. ویتینگ، ارنو. (۲۰۰۵). مبانی روانشناسی عمومی. (ترجمه علیرضا کاکاوند). کرج: انتشارات سرافراز .

ب- انگلیسی

1. Arweek Elisabeth and Nesbitt ,Eleanor (2007). Spirituality in education :promoting childrens spiritual develop,values journal of contemporary Religion ,vol 22(no 3)pp 311-326. Michael
2. Buchanan , T.(2009)the spiritual dimension and curriculum change , international journal of childrens spirituality ,voulume 14 ,issue 40
3. Buchanan ,Micheal T.(2009). Attending to the spiritual Dimension to enhance curriculum change.
4. darshan.(2009). Spiritual curriculum,Darshan educational, foundation.
5. Doll, w.(1990)Education modernity and fractured meaning .’Essay review in educational ,fall, pp 54-60
6. Eash,M J.(1991) curriculum components . International Encyclopedia of curriculum .program press .
7. Eisener,Elliot W.1998) the kind of schools we need:personal essays .portsmouth .NH: Heinemann.
8. Fisher J.(2005). Dimensions of spirituality Christian Research Association.
9. Ingersoll ,RE.(1996). Redefining dimensions of spiritual wellness across traditional approach . counseling and values vol43.
10. -Jackson R. and mounteux A.2003) promoting the spiritual wellbeing of children and young people with special needs Scottish journal of residential care vol 2no 1.
11. Kazanjian v .(1998) Reuniting mind with spirit the witness .Available at <http://www.wellesley.edu/relife/transformation/pub-article.html>.
12. Kessler R.(1998). The spirit of education nourishing student in secular schools Association for supervision and curriculum Development .
13. Laurence P.(2000). Exploring spirituality . source book of the worlds Religion .new world library .
14. Miller,J.L.(2000) teachers spaces :A personal evolution of teacher lore .Inw. Schubert &w Ayers (Eds)teacher lore: learning from our experience (1122). New York :longman.
15. Myers ,c.B and myers L.k.1990) An introduction to teaching and schools .winston Inc.
16. Nesbitt ,E. ur R.(2005) Educating the next generation in universal value . Hindu rated new Removement and value education programs and used to promote spiritual and moral development moral education.
17. Obrien T.(1998). Promoting positive behavior. David folton publisher

London.

18. ofsted guidance on pupils spiritual , moral .social and cultural development .(march,2004)
19. Palmer P.(1998).Evoking the spirit in public Educational leadership.
20. Sisk D and tourance p(2001)spiritual intelligence Developing higher consciousness creative education foundation press newyork .
21. Skilback ,m.(1991)curriculum organization ,international encyclopedia of curriculum ,pergamon press.
22. Souza de. (2004). Teaching for Empathy , compassion , meaning and connectedness to create communities of greater social harmony and cohesion ,rediscovering the spiritual dimension in education AARGconference paper.
23. Swinton John.(2001).spirituality and mental health care.Jessica kingsley.
24. Eaude T.(2006). Children,s spiritual , moral,social andcultural development :primery and early years ;Exeter, uk, learning matters.
25. Zais,E.(1971)spiritual and experimental educational school .New world library .
26. Zohar D and Marshal I.(2000). SQ: connecting with our spiritual Intelligence Blooms bury New York.

